УКРАЇНСЬКА І ЗАРУБІЖНА БІОГРАФІСТИКА

УДК 947 (477): 323.248

Володимир Окаринський

ГРАФ ЯН ПОТОЦЬКИЙ (1761–1815): ПОСТАТЬ В КОНТЕКСТІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ (ДО 250-ЛІТТЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Стаття є першим у вітчизняній науці нарисом життєвого шляху і місця в історії письменника, автора всесвітньовідомого твору "Рукопис, знайдений у Сарагосі", мандрівника, географа, вченого-історика, археолога, етнолога, мовознавця, засновника славістичної науки, одного з перших представників Романтизму графа Яна Потоцького, тісно пов'язаного з Україною.

Ключові слова: граф Ян Потоцький, Ян Непомуцен Потоцький, славістика, сходознавство, Просвітництво, преромантизм, Романтизм.

Благословляю науку, яка приносить мені щастя, спокій і навіть насолоду, всупереч жахливому хаосу, в котрий укинуто наш час…

Ян Потоцький

8 березня 2011 р. непомітно для українського суспільства пройшов ювілей людини, про яку знають у Європі як видатного сходознавця, етнолога, історика, піонера слов'янської археології, засновника славістики, а також автора одного з найбільш цікавих творів европейського преромантизму, шедевру, який вважають чи не кращим історико-фантастичним романом XIX ст., "Рукопису, знайденого у Сарагосі". Цією особистістю є, за різними формами написання, Ян граф Потоцький, Ян Непомуцен Потоцький або просто Ян Потоцький (1761–1815). Зацікавлення цією постаттю зараз дуже сильне у Європі: не лише у сусідній Польщі, а й у Франції, Іспанії, Швейцарії, Бельгії та, мабуть, у інших країнах. Натомість, в Україні він залишається практично невідомим, навіть і в академічній сфері.

Цей поляк-космополіт, який писав французькою мовою і досліджував слов'янщину, безліччю ниток пов'язаний із Україною (як і з Польщею, Росією): за місцем свого народження, смерті, наукових досліджень і літературної праці, впливу на тогочасний соціум (інтелектуалів, частину шляхти) тощо. Давня і ранньосередньовічна українська історія складала чи не головну проблематику його досліджень – одних із перших по-справжньому наукових. Та й історико-філософський роман "Рукопис, знайдений у Сарагосі", над яким автор працював кілька десятиліть до своєї смерті (до речі, так досі й не перекладений українською мовою), був написаний значною мірою в с. Уладівці на теперішній Вінниччині, де Ян Потоцький проживав у останні роки, усамітнившись після мандрів і наукових справ. Тому ми вважаємо, що постать Яна Непомуцена Потоцького та його праці належать й до вітчизняної науки і культури, а він є героєм і української історії. Крім того, цікавим для науки є й те, що Ян Потоцький поєднав у собі риси кількох культурно-історичних епох та стилів: раціоналістичного Просвітництва у науці, преромантизму в літературі та Романтизму в житті (звідси, характерний потяг до дивного і надзвичайного, долання певних суспільних умовностей тощо).

Життєпис Яна графа Потоцького висвітлений у низці видань, включно із доволі численними енциклопедіями чи довідниками (в тому числі із вільною інтернет-енциклопедією Вікіпедія). Друковані українські енциклопедичні гасла про Яна Потоцького

надто короткі [10]. Дещо більшу за обсягом біографію видала Вінницька обласна бібліотека (2001) [14]. Науковий нарис приблизно такого ж обсягу належить історику й краєзнавцю з Кам'янця-Подільського Л. В. Баженову, який, проаналізувавши головні ідеї історичних праць Яна Потоцького, характеризував його як одного з перших дослідників волино-подільського краю [1]. Однак, цей нарис не позбавлений деяких фактологічних неточностей. Вслід за ним, внаслідок переповідання інформації, ще більше неточностей життєпису Я. Потоцького наводить і головний редактор сайту "Кам'янець-Подільський історичний" художниця Ольга Комарова, яка додала до свого короткого нарису про Я. Потоцького живе свідчення сучасників – спогади Ф. Віґеля [6]. Серед неточностей цих нарисів є, приміром, факт навчання у Швейцарії 13–17 річного Яна Потоцького, який у першому випадку подано як стажування, а в другому як викладання (sic!) [1; 6].

Українські і російські довідники [7; 8; 9] традиційно подають біографію Я. Потоцького на основі нарису Жеґоти Паулі 1924 р. [20, s. 92–108], як, наприклад, чи не найбільш докладний у виданні "Русский биографический словарь" із невеликими уточненнями [9]. Нарис Ж. Паулі, у свою чергу, був здійснений на основі праці польського історика Міхала Баліньського, а це ще 1830–1840-ві роки [15]. До 1980-х років це й було найбільш відоме і докладне дослідження життя й творчості Я. Потоцького. Суттєво доповнив дані про наукові здобутки Яна Потоцького, його ідеї й погляди, а також дав оцінку його художнім творам, знаменитий польський вчений-лінгвіст, уродженець Тернополя Александер Брюкнер [16].

У 1980-х роках значно уточнила і розширила життєпис цієї постаті польський біограф Марія Евеліна Жултовська, автор найбільш ґрунтовного гасла-нарису про Яна Потоцького, його життя й діяльність у академічному енциклопедичному багатотомному виданні "Polski słownik biograficzny", до того ж підкріпленому всіма можливими джерелами [28]. У цей же час живе зацікавлення і дослідження цієї багатогранної особистості виявили вчені-біографісти із Франції, Швейцарії та інших країн. Тоді ж почалося перевидання його праць.

У 2000-х роках докладне наукове дослідження життя й діяльності Яна графа Потоцького здійснили біографісти Франсуа Россе з Лозанни і Домінік Трієр з Монпельє (Rosset F., Triaire D. Jean Potocki. – Paris: Fayard, 2004). Ця ретельно удокументована праця дозволяє детально реконструювати перебіг життя графа і пролити світло на багато його фактів. Також у книжці було уточнено дату смерті Яна Потоцького. На підставі великої кількості документів, листів, свідчень автори відтворили віхи мінливого життя Потоцького: військову службу, численні подорожі, політичну діяльність, літературну творчість і наукові дослідження. Щоб з'ясувати багато запитань у житті свого героя, автори біографії побували в 14 країнах. Із праці постає надзвичайно багата особистість, ексцентрична, оригінальна, хоч і суперечлива, змальована на тлі тогочасної Просвітницької Європи. У ньому поєднувалися вчений-ерудит, захоплений найновішими науковими концепціями, а разом із тим вільнодумець і письменник-фантаст. Ян Потоцький своїм розумом вийшов поза рамки свого часу, був людиною, яка визнавала за собою право на абсолютну свободу – навіть у питанні смерті. Завдяки цій праці ми знаємо, що Потоцький був близький до розшифрування єгипетських ієрогліфів, був піонером етнології, ще й дуже модерних поглядів. Його наукові звіти з країн, які відвідав (включаючи Кавказ) повні цінних досліджень і спостережень, що актуальні й сьогодні [26]. Домінік Трієр є також видавцем і коментатором праць Яна Потоцького, що перевидавалися, починаючи із 1980-х років.

Крім того, існують й інші дослідження життя Я. Потоцького, що нам здебільше недоступні, як приміром праця Александри Крох (Kroh) "Jean Potocki: voyage lointain" (Paris : L'Harmattan, 2004), також перекладена польською мовою (в мережі інтернет розміщено французьку передмову до книжки) [23]. Це чи не перша популярна біографія Яна Потоцького для европейського читача. Також великий обшар літератури присвячений творчості графа у красному письменстві, в першу чергу його головному твору "Рукопис, знайдений у Сарагосі". Залишимо аналіз цієї частини бібліографії літературознавцям. Однак, цей архітвір Яна Потоцького, багатий символікою, містить вказівки на світогляд автора, а у

його персонажах закодований він сам. Тому деякі праці, присвячені саме такому розгляду його літературного спадку, використовуватимемо й ми у статті. Напевне методи герменевтичного, семіотичного та структурного аналізу, які застосовують літературознавці, можуть бути плідними й у історичному дослідженні, при тому їх варто застосувати не ізольовано – не лише до художніх, а й до публіцистичних, наукових текстів Яна Потоцького, а також епістолярних, мемуарних та інших наративних джерел.

Сучасні підходи дають простір до численних інтерпретацій життя Яна Потоцького. Такий автор, як Ґері Лакмен, цікавився загадковим у житті й обставинах смерті Яна Потоцького. Той самий автор розглядав графа як дитину епохи Просвітництва, звернену до містики ілюмінатів і розенкрейцерів. Щоправда, такий погляд видається спекулятивним і базованим на домислах [24].

Життя й діяльності Яна Потоцького, у контексті різних проблем, дотично торкалися різні історики, літературознавці, мистецтвознавці тощо. Так, у контексті висвітлення діяльності польських археологів і орієнталістів, що мали причетність до культурного осередку XVIII–XIX ст. Пулави, писав про Яна Потоцького Людвік Дембіцький [18]. У контексті досліджень Кавказу про Яна Потоцького писав Генрик Улашин [27]. З'ясовував вплив твору Я. Потоцького "Рукопис, знайдений у Сарагосі" на творчість О. С. Пушкіна російський літературознавець-пушкініст В. Г. Чернобаєв. Він же дослідив як відобразився у романі світогляд Яна Потоцького, зокрема його ставлення до релігії [12]. Інший російський автор, кандидат фізико-математичних наук В. Варнек, також опираючись на дослідження мистецтвознавця Л. М. Целіщєвої, з'ясовував проблему авторства найвідомішого живописного портрета Яна Потоцького, доводячи, що автором його був пра-пра-прадід автора О. Г. Варнек (див. ілюстрацію до статті №2). Раніше цей портрет польські мистецтвознавці помилково приписували австрійському живописцю Й. Б. Лампі-старшому під 1788–1789 рр. До речі, О. Г. Варнек саме за портрет Я. Потоцького був удостоєний звання академіка [2; 3]. Показово, що у російських академічних колах і довідкових виданнях Ян Потоцький фігурував як Іван Осипович Потоцький [2; 9]. В останні роки польський бібліограф Ева Ґригуц досліджувала читацькі зацікавлення Яна Потоцького, а також його дари бібліотеці Волинської вищої гімназії (згодом, Кременецького ліцею), вмістивши й бібліографічний опис 32-х із них [19]. Деякі риси світогляду і вдачі графа Яна висвітлив історик польської літератури Роман Калєта, який до того ж характеризував Потоцького як першого польського повітроплавця, з'ясувавши й обставини цього досвіду Яна Потоцького [22]. Деякі погляди Яна Потоцького на українську історію з'ясовував Михайло Довбищенко [5]. Окремі розвідки про життя Яна Потоцького писали відомі вчені В. Котвіч та Д. Бовуа.

Джерельну базу нашої статті складають наративні (оповідні) джерела про життя й діяльність Яна Потоцького, зокрема різні його життєписи, а також наукові дослідження цієї постаті (історико-біографічні, літературознавчі та інші) і наукові праці самого Яна Потоцького, а також його художні тексти та їх інтерпретації (зокрема, відображення у них світогляду автора), частково мемуаристика. Наративні джерела висвітлені переважно у огляді історіографії, а твори Яна Потоцького розглянемо нижче у контексті його життєпису. Складністю безпосереднього аналізу творів/праць Яна Потоцького є те, що він писав французькою мовою, до того ж її варіантом кінця XVIII ст., якою ми не володіємо. В останні роки праці Яна Потоцького перевидаються, зокрема, зусиллями вищеназваних вчених, було видано п'ятитомне зібрання (частково доступне у інтернет-проекті "Books.google.com") [25]. Серед мемуарних творів, доступних нам, що відображають уявлення про Я. Потоцького тогочасного соціуму, дають його опис, характер та звички, а також помагають прояснити деякі нюанси його особистого життя, є "Записки" відомого російського мемуариста Ф. Ф. Віґеля [4]. Решту спогадів проаналізували наші попередники, зокрема М. Жултовська, Ф. Россе і Д. Тріер [28; 26]. Додатковим типом джерел, які дають можливість для інтерпретації, є зображальні, зокрема портрети Яна Потоцького, яких є не менше шести, деякі з варіантами, створені у різний час і різними авторами. Окремі з них приписують Ф. Ґойї та В. Лопесу.

Ян граф Потоцький походив із старшої ("ланьцутської") чи гетьманської гілки роду Потоцьких герба "Пилява". Він був сином коронного крайчого, старости лежайського Йосифа на Золотім Потоці Потоцького і Терези з Оссолінських. Народився Ян Непомуцен Потоцький 8 березня 1761 р. у с. Пикові на колишній Брацлавщині, тогочасного Вінницького повіту (тепер – Калинівського району Вінницької області). У Яна був молодший брат Северин, який згодом проявив себе на російській державній службі, та сестра Марія-Анна, майбутня Красіцька. Від матері, одної з найкрасивіших жінок станіславівської Варшави, Ян успадкував вроду, зокрема сині очі, а також аристократичні манери. Навіть у старші роки він поводився на французький манер, любив парадувати в пурпуровому мундирі мальтійського рицаря, оздобленому гаптуванням та іншими прикрасами [22, с. 104].

Змалку Ян проявив великі здібності: чудова пам'ять, ще більший розум, дуже яскрава уява, допитливість і працелюбність. Через хвилювання у краї, він був відправлений батьками, разом із братом Северином, у науку до Женеви та Лозанни, де брати й провели свої юні роки. Невдовзі Ян досконало оволодів низкою давніх і нових мов, до яких завжди виявляв велику легкість. Одночасно пристрасно захопився читанням грецьких і римських класиків, особливо істориків. Польською мовою він володів слабо, вперше зіткнувшись із нею після повернення додому в квітні 1778 р. Повсякденною мовою крайчича протягом усього життя була французька [22, с. 104]. Він вільно говорив вісьмома мовами, включно з арабською [24].

Повернувшись до краю, він вступив до австрійського війська, і в 1778 р. у чині підпоручника кавалерії Ян Потоцький відбув коротку воєнну кампанію за Баварську спадщину. Після укладення миру вперше по-справжньому виявив свій потяг до мандрів: відвідав протягом 1778–1779 рр. Італію, Сицилію і Мальту. На останній він був посвячений у мальтійські рицарі, вирушивши після того через Іспанію до побережжя Північної Африки – у Туніс і Марокко, а згодом до Греції [15, s. 140–141].

Під час цих перших подорожей і розпочалася наукова діяльність юного графа. У 1785 році граф Ян пішов у відставку і одружився із знаною тогочасною світською красунею, якою захоплювалася аристократична "сметанка" Варшави, княжною Юлією Любомирською, яку називали "Giulietta la bella", дочкою коронного маршалка. Її матір Ізабелла з Чарторийських була одною з найбагатших осіб у Речі Посполитій, першої дамою варшавських салонів, приятелькою останнього короля Станіслава Августа Понятовського і організаторкою жіночої масонської ложі [21].

Невдовзі після шлюбу Ян Непомуцен вирушив Чорним морем до Царгороду, звідки по двомісячному перебуванні відбув до Єгипту для відвідання Александрії, Каїру і пірамід. Після Єгипту Ян Потоцький повернувся через Венецію в Європу. Зиму і чотири наступних роки він провів у Парижі. Там він доповнював свою освіту заняттями різними науками і мистецтвами, а також інтелектуальними працею та іграми [24].

Юлія Потоцька, хоч і була товаришем подорожей Яна в Італію, Францію, Англію, Нідерланди, уже тоді не поділяла зацікавлень і занять чоловіка. Вона більшість часу провадила з матір'ю, що в той час перебувала в Парижі і Версалі, також беручи участь у житті королівського двору і підтримуючи контакти з опозиційними інтелектуальними і творчими колами в пору передреволюційного кипіння [21]. Натомість, Ян Потоцький переважно спілкувався зі знаними постатями Просвітництва у салонах і кафе, занурювався у атмосферу магії, містики і таємних товариств, суміш езотерики і віри в прогрес, що характерно для цього переломного часу [24]. Це одна із найбільш прихованих сторінок життя Яна Потоцького, тож залишимо її для подальших досліджень. Однак, із Юлією Ян Потоцький мав двох синів, що народилися в Парижі: Альфреда (1786) і Артура. Останній (1787–1832) згодом був ад'ютантом наполеонівського маршала князя Юзефа Понятовського.

Восени 1787 року Ян Потоцький відвідав Нідерланди, що переживали тоді політичне збурення, свідком чого він хотів стати. Тоді мешканці Амстердаму і Гааги підняли повстання проти панування тогочасного статхаудера (штатгальтера) Республіки Об'єднаних провінцій (Нідерландів) Вільгельма V. Хоч граф Ян із симпатією ставився до змагань міщан і навіть

допомагав їм матеріально, він уже тоді засумнівався у методах, які повстанці застосовували до своїх противників-оранжистів. Статхаудер був повалений і повернувся до влади лише в результаті інтервенції прусського війська, яке відтіснило революціонерів на територію Франції. З того часу граф став прихильником реформ і свобод для всіх станів, а до Пруссії ставився незмінно негативно [17].

Повернувшись у Париж Ян Потоцький взявся описувати свої мандри. Однак, відгуки майбутніх змін у Речі Посполитій, як і можливість інтервенції в неї Пруссії, покликали його в 1788 р. з Парижа в Польщу. Саме там і проявилися суспільно-політичні погляди Яна Потоцького. Він був прихильником скасування кріпаччини, надання привілеїв містам та щоб громадяни Речі Посполитої розповсюджували свободу "aż do ostatniego Rzeczypospolitej człowieka" (аж до останньої людини в Республіці). У сфері закордонної політики він пропагував єдність слов'янських племен, яких попереджав про небезпеку Пруссії. Керівників цієї країни він вважав ворогами "людяності", яку розумів енциклопедично, тобто в дусі гуманізму [22, с. 104]. Для захисту безпеки держави Потоцький висунув проект озброєння селян [28, s. 36].

Він був першим з-поміж "великих панів", що переодягнувся у традиційний стрій польської шляхти весною 1788 р., що на той час було одностайно сприйнято як патріотична декларація з боку прихильників конституційної реформи. У вересні того ж року він заснував у Варшаві друкарню, яку назвав "Вільна", оголосивши, що буде видавати в ній "проекти і писання політичні, які відмовлялися прийняти інші друкарні". Ця політизація Яна Потоцького сприяла тому, що він був обраний послом до сейму (від Познані) [22, с. 104]. При типографії, яка діяла у власному палаці Потоцького по вул. Римарській, граф відкрив ще й громадську читальню [20, s. 95]. Однак, Ян Потоцький не полишав і наукових занять, до яких призвичаївся з дитинства.

Політична діяльність графа була лише нетривалим епізодом у його житті. Будучи послом Чотирирічного Сейму Ян, практично не будучи в змозі розмовляти польською мовою, публікував лише екстравагантні публіцистичні видання із пропозиціями, що не враховували реалій політичної системи Речі Посполитої. Ідеаліст Потоцький швидко розчарувався у політиці, переключившись на наукові дослідження. Сприяли цьому і складнощі його сімейного життя. Стосунки із дружиною Юлією розладналися і вона брала участь у салонній фракційній діяльності середовища, що підтримувало Конституцію 3 травня. Там вона познайомилася з молодим офіцером і депутатом сейму, великим князем Євстахієм Сангушком (1768–1844). Їх пристрасний і відкритий роман викликав сенсацію у Варшаві, навіть в у ліберальну станіславівську добу. Історія розділила коханців: Євстахій воював проти Росії в обороні Конституції, а потім у повстанні Т. Костюшка, а Юлія Потоцька виїхала в Ланьцут до матері й померла у 1794 р. від туберкульозу [21].

Тим часом Ян Потоцький присвятив себе науковій праці. Першою за часом друкованою працею Потоцького була його "Voyage en Turquie et en Egypte, fait en l'année 1784" (Подорож у Туреччину і Єгипет, здійснена у 1784 році). Друге видання цієї праці, перероблене і доповнене вийшло у світ 1789 р. разом із "Voyage en Hollande fait pendant la révolution de 1787" (Подорож до Голландії під час революції 1787 р.). Польський переклад обох праць, разом із кількома орієнтальними новелами, здійснений Юліаном Урсином Немцевичем, вийшов у цьому ж році в "Друкарні Вольній" [28, s. 36].

Крім того, бурхлива енергія Яна Потоцького штовхала його до нових зацікавлень. Як писав один з біографів Потоцького: "Діяльне і повне небезпек життя, постійна рухливість, пристрасть до нового і незвіданого становили сутність цієї дивовижної людини" [9, с. 698].

Ян Потоцький став і першим польським повітроплавцем, що піднявся в повітря із французом Ж.-П. Ф. Бляншаром, першим професійним аеронавтом. Це сталося у 1788 р. із парку палацу Мнішка у Варшаві, а товаришем у цій подорожі графові був його камердинер турок. За іншими даними це було в травні 1790 року [28, s. 37].

Все ще перебуваючи в полоні просвітницьких ідей суспільного добра, Ян Потоцький на сеймі 1789 р. зобов'язався сплачувати щорічно 10800 польських злотих на збільшення числа

саперів і забезпечив цю пожертву своїм маєтком Соболівкою на Брацлавщині. А сам Потоцький був підвищений до звання капітана у цьому ж корпусі. Врешті Ян, під впливом свого шваґра Ігнація Потоцького змінив своє проросійське налаштування і став прихильником порозуміння з Пруссією. З цим був пов'язаний візит Я. Потоцького до Берліна восени 1789 р. Тоді ж, мабуть, він зблизився з братом короля прусського, князем Генріхом [28, s. 36–37].

1789 р. у Варшаві з'явилася перша книга п'ятитомного дослідження Яна Потоцького по славістиці "Essai sur l'histoire universelle et recherches sur celle de la Sarmatie", до якого додавалися 3 мапи. Особливий інтерес до цієї книги полягає в тому, що автор у 2-й частині II книги провадив дослідження історії печенігів і взагалі найдавнішої руської історії, ретельно коментуючи тексти літописів [9, с. 693]. Саме це дослідження й започаткувало славістичну науку. За оцінкою А. Брюкнера це перша і найцінніша історична праця Потоцького, в якій він став на нові шляхи, якими йшов подальший поступ лінгвістики та лінгвістичної палеонтології, випереджаючи Боппа на чверть століття [16, s. 45–56]. Цей нарис був ексцентричним за побудовою, тому що починався із обговорення Сарматії в 900 р., а потім рухався у зворотному напрямку в часі [28, s. 37].

Восени 1790 р. Ян Потоцький уже в Парижі, де брав участь у нарадах клубу Якобінців. Навряд чи відповідає дійсності твердження Л. В. Баженова, що Потоцький опинився на революційних барикадах у Франції [1]. У 1791 р. він відвідав Іспанію та Марокко і через Кадіс, Лісабон та Лондон повернувся в Париж. У його політичній орієнтації тоді сталася велика переміна, хоч він все ще вважав Францію "колискою волі" [28, s. 37].

В Марокко Ян Потоцький був представлений правителю цієї держави в місті Сале. Однак, події в Речі Посполитій покликали його назад. Як результат подорожі у 1792 р. з'явилася його праця "Voyage dans l'Empire de Maroc, fait en l'année 1791, suivi du voyage de Hafer, récit oriental". Тоді ж були надруковані й "Essay d'aphorismes sur la liberté". В цей час відбувалася його остання суспільно-політична активність. У 1792 році він відбував кампанію як капітан саперів, кіннотник під командуванням свого молодшого брата Северина і як доброволець литовської армії. Повернувшись до Варшави після прилучення короля до Тарґовицької Конфедерації, Ян Потоцький до неї не приєднався і в листі Станіславу Августу передбачив розподіл Речі Посполитої між трьома державами. Одночасно він заявив про свій вихід із суспільного життя і подальший намір присвятити себе виключно науці. У серпні він подався в Ланьцут, де на двірській сцені Любомирських було поставлено шість його "парад", одноактних п'єс у прозі, в стилі комедії дель арте і французького "théâtre de la foire", які частково мали пародійний характер [28, s. 37].

Запрошений до Петербурга у 1793 р. і прихильно зустрітий імператрицею Катериною II, яка намагалася залучити його до свого двору, граф Ян Потоцький не захотів, однак, прийняти жодної посади і в ж році виїхав за кордон. Протягом кількох років Ян Потоцький перебував трохи в Німеччині, у прусського принца Генріха, якого дуже поважав, трохи у Відні, або у вчених подорожах по різних землях колишньої Германії. У Німеччині особливо ретельні дослідження граф Ян провадив у Нижній Саксонії і Мекленбурзькому князівстві, а також близько Гамбурга і Любека, розшукуючи сліди давніх слов'янських племен, що населяли ці землі [9, с. 693–694; 20, s. 96].

Водночас він ґрунтовно вивчав різні стародавні пам'ятки, шукаючи в них всього, що стосувалося слов'ян, з'ясування походження яких він зробив метою свого життя. Щоб полегшити можливість ознайомлення з джерелами слов'янської історії, Потоцький вирішив зібрати і перекласти на французьку мову всі витяги з старовинних хронік, мемуарів та інших літературних пам'яток, які мали стосунок до якого б то не було слов'янського племені. Цей історичний світ мав починатися походом Дарія на Скіфію і завершуватися X століттям. Перший том цього зібрання із 42 книжок називався "Chroniques, mémoires et recherches pour servir à l'histoire de tous les peuples slaves, par le comte Jean Potocki" (Livre XLII, comprenant la fin du IX-me siècle de notre ère) і з'явився у Варшаві в 1793 р. Видання містило уривки з

Я. Длугоша, Ґалла Аноніма, М. Стрийковського, з хронік Козьми Празького, слов'янської Гельмольда, Тюрінгенської та інших [9, с. 694].

Внаслідок його досліджень і подорожей по Німеччині у 1795 р. в Гамбурзі вийшов друком щоденник Яна Потоцького "Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe pour la recherche des antiquités slaves ou Vendées fait en 1794". У ньому було зібрано безліч вказівок на старовинні слов'янські пам'ятки. Багато нотаток щоденника кидало нове світло на релігійну систему стародавніх слов'ян, маловідому тодішнім вченим, реконструювало давні слов'янські назви місцевостей. Продовженням цих досліджень стала книжка "Fragmens historiques et géographiques sur la Scythie, Sarmatie et les slaves recueillis et commentés par le comte J. Potocki" (Brunswic,. 1796) (Фрагменти історії та географії Скіфії, Сарматії та слов'ян із коментарями графа Я. Потоцького, т. 1). Праця містить витяги з джерел всіх давніх авторів, крім Геродота, Діодора Сицилійського і Страбона, як загальновідомих. Це своєрідний звід античних та середньовічних відомостей про скіфів, сарматів і слов'ян, що Я. Потоцьким були піддані критичній перевірці та оцінці. Цього ж року у Відні вийшла праця "Mémoires sur un nouveau périple du Pont Euxine et sur la plus ancienne histoire des peuples du Taurus, du Caucase et de la Scytie" (Vienne, 1796). Твір містив нові відомості з давньої географії берегів Чорного моря, виписані автором з невиданих і рідкісних географічних пам'яток, знайдених ним у різних бібліотеках Европи [9, с. 694].

Після розподілу Речі Посполитої Ян Потоцький, уже як підданий російського імператора, вирішив дослідити краї, підлеглі владі Росії, зокрема із 1797 р. він ближче зацікавився історією Азії. Спершу безуспішно просив дозволу на виїзд до Сибіру. Врешті, уже без дозволу, щоб перевірити розповіді Геродота та інших стародавніх письменників про Скіфію, Ян Потоцький здійснив у травні 1797 – квітні 1798 р. подорож на Кавказ, де в цій "колисці" низки европейських народів здійснював наукові дослідження та етнографічні спостереження над племенами ногайських і астраханських татар, калмиків, чеченців та осетинів. Опис цієї подорожі довгий час був невідомим, оскільки потрапив до бібліотеки Філософського товариства у Філадельфії, але численні копії з нього ходили по руках. Цей твір, відомий як "Voyage dans les steps d'Astrakhan et du Caucase. Histoire primitive des peuples, qui ont habité anciennement ces contrées" повністю опублікований Юліусом Кляпротом у 1829 р. в Парижі. Згодом перекладений російською мовою [28, s. 38; 9, с. 695].

Після цієї експедиції Ян Потоцький повернувся на Поділля, де у 1799 р. одружився із донькою Станіслава-Фелікса (Щенсного) Потоцького. Три наступних роки подружжя майже безвиїзно проживало в Тульчині та Демидівці. Очевидно, що в цей час Ян Потоцький опрацьовував і готував до видання свої праці. Триб життя графа змінився у 1802 р., коли кузен колишньої дружини Яна Потоцького Адам Єжи Чарторийський, якого Ян Потоцький вважав замолоду своїм опікуном і високо оцінював, обійняв посаду міністра закордонних справ. Весною того ж року Ян Потоцький прибув до Санкт-Петербурга, де також міг числити на контакти свого брата, Северина. Незабаром після свого прибуття туди, Ян видав у столиці імперії працю "Histoire primitive des peuples de la Russie avec une exposition complète de toutes les notions locales, nationelles et traditionelles, nécessaires à l'intelligence du quatrième livre d'Hérodote" (Первісна історія народів Росії…) (1802). У присвяті царю Олександру Потоцький згадав прихильне прийняття його "Фрагментів…" 1796 р. Катериною II. Однак, "Первісна історія…" була несправедливо розкритикована метром історичної науки німцем А. Л. Шльоцером. Та Ян Потоцький вирішив не вдаватися в полеміку й ігнорував нападки вченого-норманіста. Натомість, у Російській імперії твір був зустрітий схвально [28, s. 38].

Також, цінуючи вчені заслуги графа Потоцького, імператор Олександр спершу удостоїв його кавалером орденів св. Станіслава і Білого Орла, а потім призначив таємним радником в Міністерстві закордонних справ. Крім того, в той час, за свої наукові заслуги, граф Ян Потоцький був прийнятий у дійсні члени Товариства Приятелів Наук у Варшаві [20, s. 97; 28, s. 38].

Ймовірно, після звістки про смерть свого батька, Йосифа Потоцького (14 грудня 1802 р.), Ян подався до Відня у лютому 1803 р. У той же час, у Флоренції з'явилися його

перша робота із давної хронології "Dynasties du second livre du Manethon", присвячена кардиналу Борджіа. Праця була добре зустріта італійськими науковими колами. Отже, Ян Потоцький не лише поправляв у Італії підірване численними подорожами здоров'я [28, s. 38].

Повернувшись до Петербурга, він почав писати історію окремих губерній, складових Російської Імперії, і як першу частину цієї праці опублікував у 1804 році "Histoire ancienne du Gouvernement de Cherson pour servir de suite à l'histoire primitive des peuples de la Russie". Крім давньої історії Херсонської губернії, наступного року вийшли два історичні огляди про Волинську і Подільську губернії ("Histoire ancienne du Gouvernement de Podolie etc.", St.-Pétérsbourg, 1805 і "Histoire ancienne du Gouvernement de Wolhynie", ibidem, 1805). Такий підхід був нелегким для вирішення і сам Я. Потоцький залишився невдоволений його результатом. І хоч цим творам не відмовиш ні в цікавому викладі, ні в серйозності історичних даних, але, на жаль, в них не було ніякої єдності, і всі подані відомості були вкрай розрізнені [9, с. 695]. Тому Ян Потоцький залишив цю працю, об'єднану спільною назвою "Histoire ancienne des provinces de l'Empire de Russie" [20, s. 103]. Наступними працями, що вийшли того ж, 1805-го року в Петербурзі, були: "Atlas archéologique de la Russie européenne" і продовження виданої у Флоренції праці з хронології "Chronologie des deux premiers livres de Manethon". Третя частина праці залишилася в рукописі [28, s. 38].

Цього ж року граф Ян Потоцький був призначений членом Азіатського відділення Міністерства закордонних справ. А згодом він очолив науковий відділ посольства в Китай графа Ю. О. Ґоловкіна. Однак, посольство дісталося тільки до Урги (Улан-Батор), за іншими даними – Кяхти в Бурятії, прикордонного з Китаєм міста [20, s. 97], тому що росіяни не хотіли адаптуватися до вимог китайського етикету. Але секція Потоцького, що складалася з офіцерів інженерії і вчених, серед них астронома Ф. Т. Шуберта, мінералога Л. В. Панснера і сходознавця Ю. В. Кляпрота, працювала на шляху до Сибіру з таким успіхом, що за поданням Шуберта Ян Потоцький був одноголосно обраний у почесні члени російської Імператорської Академії наук у Санкт-Петербурзі (29 січня 1806 р.). Також у 1808 р. Яна Потоцького обрали почесним членом Оружейної палати і почесним доктором Московського університету [28, s. 38].

З того часу збереглася характеристика Яна Потоцького іншим учасником посольства в Китай, відомим російським мемуаристом Ф. Ф. Вігелем: "…как же пропустить графа Ивана Потоцкого, просвещеннейшего и оригинальнейшего из поляков, который по случаю отправления нашего посольства был принят в русскую службу тайным советником? Он почти столько же, как и старший брат его, граф Северин Осипович [насправді, молодший – В. О.], умел науке давать удивительную привлекательность и нас, невежд, заставлял приступать к ней не только без боязни, но и с особенным наслаждением. В исторических и других изысканиях своих был он упорно трудолюбив, как немец, а в заключениях, кои выводил он из своих открытий, легкомыслен, как поляк. Неутомимые его упражнения, беспрестанное напряжение умственных сил, вместе с игривостью самого живого воображения, кажется, были несколько вредны для его рассудка. Говорят, что жемчужины не что иное, как накипь в морских раковинах, их болезнь: так точно и легкое повреждение рассудка у Потоцкого произвело прекрасные перлы, два французские романа" [4, с. 96].

Подорож у Китай підірвала здоров'я Яна Потоцького і він ще недовгий час провів у Петербурзі на дипломатичній службі, зосереджуючись на своїх азіатських проектах та виданні журналу французькою мовою антинаполеонівського спрямування [28, s. 38]. А у 1808–1809 рр. найбільше часу він провадив уже в Україні: влітку у волинських володіннях і в Тульчині, а взимку в Кременці, у бібліотеці Волинської вищої гімназії (пізніше – ліцею). Згідно спогадів сучасників (переклад з польської наш – В. О.): "Пам'ятають досі, як Ян Потоцький велику частину дня сидів у Кременецькій бібліотеці. Приходив туди звичайно зі своїм улюбленим псом, який був його нерозлучним товаришем, майже ні з ким не розмовляв, але взявши котрогось з грецьких чи латинських істориків, роздумував над ним, ділячи час між псом і книжкою. Тоді бібліотека в Кременці найбільше отримала від нього в дар праць, для мов та історії корисних" [15, s. 193]. Граф Ян Потоцький був покровителем бібліотеки,

якій подарував чимало книжок із дарчим написом “Ex dono Joannis Potocki” (З дарунку Іоанна Потоцького). Серед дарів бібліотеці вищої гімназії містилися публікації, присвячені вивченню “екзотичних” мов, таких як тибетська, мандаринський варіант китайської, тагальська (філіппінська), маратхі, санскрит тощо, граматики, твори Гомера, Л. де Камоенса і праці самого Яна Потоцького. Частина подарованих книжок зберігалася після закриття Кременецького ліцею в науковій бібліотеці Київського університету св. Володимира, а тепер в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського [19].

Його видавнича активність у цей час порівняно зменшилася. Щоправда О. Петров вважав, що у 1808 р. Потоцький видав у Петербурзі “Examen critique du fragment égyptien, connu sous le nom d’Ancienne chronique” [9, с. 695]. М. Жултовська доводить, що уже на початку 1808 р., після отримання піврічної відпустки, Ян Потоцький повернувся на Поділля, в боргах і хворий на подагру, яка мучила його до кінця життя [26, s. 425]. В цей час, у 1809 р., він розлучився із дружиною Констанцією Потоцькою (про це нижче), що мабуть позначилося на науково-видавничій активності графа. Проживав у Тульчині, де бачився з Трембецьким, у Вінниці, в Янові у Холоневських, взимку знову ж таки в Кременці, де його коло спілкування складали професори гімназії. Наступного року він знову з’явився в столиці імперії, де видав працю “Основи хронології для періодів, що передували олімпіадам” (Principes de Chronologie pour les temps, antérieurs aux Olympiades). На цю книжку із критикою накинувся сардинський посол та ідеолог консерватизму Ж. де Местр, який звинувачував Потоцького в атеїзмі. Можливо, саме це спричинило сором’язливе ставлення родини до його творчості [28, s. 38–39].

Ян Непомуцен Потоцький. Портрет пензля Олександра Григоровича Варнека, близько 1810 р. З колекції музею-замку в Ланьцуті (за іншими даними – палацу в Вілянуві, Польща).

Негайно після того Ян Потоцький, повернувся через Вільно і Білосток на Поділля [28, s. 39]. Отже, відомості М. Баліньського, що це сталося аж у 1812 р. [15, s. 198] не відповідають дійсності. Також не підтверджуються здогади О. Петрова щодо подорожі Я. Потоцького до Франції та Іспанії, нібито здійсненої ним у 1810 році. Можливо він ще встиг видати в Петербурзі (щоправда, не останню) працю “Description de la nouvelle machine pour battre monnaie” (Опис нової машини для карбування монет, 1811), що може свідчити про широту зацікавлень Потоцького [9, с. 695; 15, s. 197]. Натомість, із більшою імовірністю можемо говорити про життя графа у волинських і подільських володіннях у боротьбі з наростаючою депресією та ще й серед матеріальних труднощів.

Останні брошури Яна Потоцького з хронології вийшли у 1813–1815 роках у Кременці. Однак, другу частину праці в 1814 р. хотів конфіскувати ректор Віленського університету, оскільки праця вийшла без дозволу його цензури. Щойно міністр О. К. Розумовський відмінив конфіскацію після того як Ян Потоцький звернувся до нього. Остання ж частина праці була ревниво зустріта уже професорами Кременця. Такі обставини спричинили апатію графа, який уже постійно мешкав у с. Уладівка. Щойно повернення із російського полону і приїзд до Яна Потоцького його старшого сина, що з братом служив у війську Князівства Варшавського дещо підняв його настрій [26, s. 426–427; 28, s. 39].

Саме тут підсумуємо наукові погляди графа Яна Потоцького. На відміну від багатьох сучасників і, особливо, пізніших авторів його зацікавлення слов’янщиною не мало політичного чи ідеологічного підтексту. Цікавився нею як землею його предків, місцевістю,

де лежали родові маєтності [16, s. 6–8]. Такий здогад підтверджують його зацікавлення і Сарматією чи скіфами. Ян Потоцький, який за мовою творів і освітою був швидше французом, за світоглядом космополітом, радше: шукав для себе певної екзотики, знайомив Захід із ближчим для себе Сходом, як людина західна вважав українські терени мало знайомими тогочасній Європі і як освічена людина намагався заповнити цю прогалину європейського Просвітництва. Мабуть бачив у цьому певну свою місію і був послідовним "комунікатором" культур. Є в цьому й зворотний бік: для нас він "ближчими" робить французьку культуру і мусульманський світ, Кавказ тощо. Для вітчизняної науки його актуальність була й залишається в інтегрованості в західну інтелектуально-світоглядну атмосферу, якої завжди бракувало українцям. Щоправда пробілом Я. Потоцького є нехтування працями А. Л. Шльоцера чи Й.-Х. Енгеля чи неповне оперування творами німців, з яких цінував хіба географів, але цього не бракує в інших авторів, натомість у нього є докладне знайомство із дотогочасною французькою та англійською наукою [16, s. 7]. Що ж до космополітизму Я. Потоцького, вважаємо його радше позитивом, який зумовлює незаангажованість, безсторонність автора щодо предмета своїх наукових студій.

У своїх славістичних працях Ян Потоцький обстоював автохтонність слов'ян, певну спільність їх раннього життя й розвитку, визнання їх значного впливу на культуру світової цивілізації. На думку Л. В. Баженова це було викликом прихильникам норманістських теорій у поглядах на первісну і середньовічну історію корінних народів Росії та України [1]. Вважаємо, що це було й певною полемікою із культуртрегерством Німеччини чи інших країн і намаганням змістити акценти у пануючих поглядах на ментальну структуру тогочасної (й мабуть пізнішої) європейської культури, поверненням їй слов'янського складника. Сучасні автори добачають у Яні Потоцькому попередника української історичної регіоналістики чи краєзнавства. Як подає той же Л. В. Баженов, у праці "Дослідження Сарматії" (1789–1892), чотиритомнику історичних та географічних матеріалів про Скіфію, Сарматію і слов'ян і, особливо, в "Археологічному атласі европейської Росії" (додамо від себе й три томики давньої історії Волинської, Подільської та Херсонської губерній) Ян Потоцький навів численні факти і події, описи пам'яток давньої матеріальної та духовної культури Волині, Поділля, Брацлавщини та інших регіонів України [1].

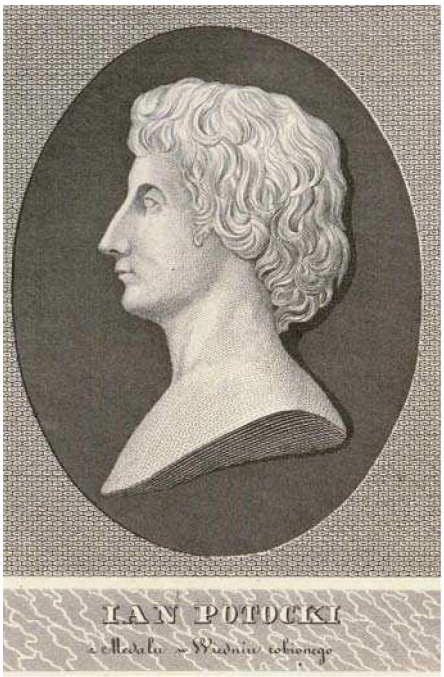

Ян Потоцький. Зображення із медалі, відлитої у Відні (за М. Баліньським).

Ще у 1796 р. у "Фрагментах історії та географії Скіфії, Сарматії та слов'ян" Ян Потоцький доводив, що українці цілком окремий народ, відмінний від росіян. До того ж Ян Потоцький не лише вважав українців прямими нащадками племен, на основі яких консолідувалася свого часу Київська держава – Русь, а й чи не перший вживав назви "українці", а не "русини" чи "малоросіяни", як тогочасні вчені [5, с. 116].

У нарисах Потоцького з давньої історії Волинської та Подільської губерній (1805) він, розглядав ці регіони в єдності з іншими українськими землями і не ідеалізував панування на них Литви і Речі Посполитої. Автор уперше в тогочасній літературі, хоч і конспективно, спробував систематизувати й проаналізувати пам'ятки Поділля й Волині, висвітлити і науково осмислити їх давню та ранньосередньовічну історію. Незважаючи на певні неминучі прогалини, це були чи не перші узагальнюючі праці з давньої історії, які, на думку Л. В. Баженова, започаткували історико-краєзнавчі дослідження Правобережжя [1].

Ян Потоцький торкнувся й походження українського козацтва. Зокрема, він висловив гіпотезу, що козаки походили від літописних касогів, яких переміг князь Мстислав Володимирович [11, с. 199–200].

Талановитий лінгвіст, поліглот, Ян Потоцький застосовував у своїх історичних дослідженнях етимологію. Це актуально у наш час, коли в історичній науці відбувся т.зв. лінгвістичний зворот. За підрахунком автора гасла в енциклопедії Бокгауза-Ефрона наукова спадщина Яна Потоцького складає до 24 великих праць (надрукованих невеличкими накладами і тому раритетних), крім чисельних статей і мап. У праці "Essai sur l'histoire universelle et recherches sur la Sarmatie" (Варшава, 1789–1792) Потоцький зробив опис т. зв. "регресивного методу" [7]. Мабуть, тут мається на увазі "зворотний" або ретроспективний метод викладу, який згодом, опираючись на Я. Потоцького, розвивав Т. Войцєховський [27, s. 20–21; 16, s. 1].

Не зважаючи на те, що за своїм світоглядом Я. Потоцький мабуть був близьким до французьких просвітників, він далекий від прогресистського погляду на історію. Тому в історичній науці Ян Потоцький тяжів не стільки до "філософів" історії Ф. Вольтера та інших, скільки до "антикварів", які наслідуючи традицію барокових ерудитів XVII ст., своїм пріоритетом ставили видання та коментування джерел [13, с. 107–112]. У своєму нарисі історіографії Н. Яковенко, на жаль, не згадує Я. Потоцького, однак помітно, що він належав саме до цієї ерудитсько-антикварної, чи сказати б джерелознавчо-критичної, традиції в історії, із якої власне й вийшла академічна наукова, а не філософська чи "публіцистична" історія. У зв'язку з тим, вважаємо, було б несправедливо обмежувати перелік послідовників цієї традиції у історіографії, пов'язаних із історією України, лише такими істориками як поляк А. Нарушевіч, росіянин М. Щербатов, німець на російській службі А. Л. Шльоцер чи австрієць Й.-Х. Енґель [13, с. 111–112]. В цьому ряду повне право має зайняти своє місце і Ян Потоцький.

Звісно, у працях Яна Потоцького є й недоліки. Серед них брак точності, не завжди чітке розрізнення вимислу від факту, домисли, якими він розбавляв історичні й етнографічні дані, часто записував деталі без їх докладного дослідження, на що звернули увагу зокрема Я. Н. Бодуен де Куртене і Г. Улашин [27, s. 22–23].

Підсумуємо словами А. Брюкнера (переклад наш – В. О.): "Яна, графа Потоцького незвичайна швидкість розуму, величезні знання, далекі горизонти; його безмежна фантазія і яскравий темперамент; праця систематична, наполеглива, довголітня, не знайшла ні в сучасників, ні в нащадків заслуженого визнання, із дуже різних причин; частка провини тяжіє і на самому авторі" [16, s. 1].

Додамо, що Ян Потоцький є одним із засновників історичної географії та хронології, тобто спеціальних історичних дисциплін, етнологом, а також картографом, географом, лінгвістом. Це радше тип вченого не своєї, просвітницької, а попередніх історичних епох. Майже немає галузі знань, у якій він би не залишив свого сліду, за винятком хіба теології.

Усі наукові видання Яна Потоцького унікальні. Потоцький друкував їх сам, згодом розсилав фахівцям. Їх наклад складав до 100 примірників. Так, "Археологічний атлас європейської Росії" із шістьма авторськими мапами був виданий у 1810 р. у 45 примірниках, а наступного року додруковано ще 12, які були роздані приятелям і знайомим [15, s. 195–196]. Людвік Дембіцький наводив дані, що праці свої у власній друкарні Ян Потоцький друкував тільки по кільканадцять примірників. Ексцентричність графа та легковаження ним своїх наукових досягнень прогресували до такого ступеня, що після того як він надрукував наукову працю і вона не привертала до себе уваги людей, на компетенцію яких розраховував Потоцький, він наказував увесь наклад кидати на греблю, щоб тим матеріалом під час танення снігів направляти дорогу [18, s. 12].

Загалом же треба відзначити, що з часом наукова спадщина графа Яна Потоцького, через обмежені наклади його праць і писання виключно французькою мовою, значно поступилася популярності його літературних творів, зокрема роману "Рукопис, знайдений у Сарагосі", над яким Ян Потоцький працював до своєї смерті. Він приніс автору справжню світову, щоправда посмертну, славу.

"Рукопис, знайдений у Сарагосі" характеризують як історико-філософський і навіть фантастичний роман, що висвітлює незвичайні пригоди молодого валлонського офіцера,

поділені на 66 днів. За прийнятою думкою сучасників, яку навів російський поет і критик князь П. А. Вяземський, Ян Потоцький написав цей роман для своєї дружини: під час її тривалої хвороби він читав їй арабські казки "Тисячі і однієї ночі". Коли книга була дочитана, графиня почала нудьгувати і вимагала продовження подібного читання: щоб розважити її і догодити її бажанням, він кожен день писав по главі свого роману, яку ввечері й читав їй уголос [12, с. 406]. На думку ж інших авторів, мабуть за Ю. Кляпротом, початок твору вже був готовий на Кавказі 1797 року. Саме під назвою "Manuscrit trouvé à Saragosse", твір був у 1804 р. виданий у Петербурзі лише у 100 примірниках і перерваний на 13-му дні з причини подорожі Яна Потоцького до Монголії [28, s. 39]. Значного поширення набули рукописні копії під назвою "Декамерон". Пізніше твір був перевиданий анонімно двома частинами "Avadoro, histoire espagnole" 1813-го і "Dix journées de la vie d'Alphonse van Worden" 1814-го років у Парижі [20, s. 103−104].

Оскільки роман виходив друком анонімно або під ініціалами, це провокувало появу плагіатів. Цей твір собі привласнювали й такі знані автори як знамениті Шарль Нодьє чи Вашинґтон Ірвінґ. Першим з-поміж плагіаторів був граф Моріс Кузин де Куршон (він же Marquise de Créquy). Спочатку він надрукував уривок із твору Яна Потоцького в "Souvenirs de la Marquise de Crequy de 1710 a 1803", подаючи його як італійські щоденники Каліостро, а потім, як свій власний роман, продав редакції журналу "La Presse". Роман уже почали друкувати в журналі, коли інший журнал "Національ" виявив плагіат. Це спричинило нове видання роману, уже під іменем графа Яна Потоцького (1842). Весь твір у польському перекладі Едмунда Хоєцького вийшов уже по смерті Яна Потоцького в Ляйпцігу 1847 р. як "Rękopis znaleziony w Saragossie" [20, s. 104].

Саме цей твір, як і наукові праці Яна Потоцького, якщо його розглядати разом із обставинами життя графа, проливає світло на світобачення нашого героя, його ставлення до релігії, науки, моралі тощо. Вчений-пушкініст В. Г. Чернобаєв, вслід за А. Брюкнером чи Т. Синком, так реконструював світогляд Яна Потоцького.

Роман Потоцького далеко не був лише простою грою уяви, в нього проникали елементи скептицизму, але, як відмітив ще Тадеуш Синко та інші, цей твір не являє собою й звичайний для XVIII ст. тип так званого "філософського" роману в стилі Вольтера чи Дідро, радше це низка мало між собою пов'язаних, нанизаних одне на інше, оповідань, які за своєю манерою нагадують "Тисячу і одну ніч" [12, с. 409]. Структуру роману називають "шухлядковою", де з однієї історії виростає інша і т.д., твір не відпускає від себе, читаючись на одному диханні. В романі фігурують контрабандисти, цигани, алхіміки і кабалісти, іспанська та берберійська знать, люди різних культур та релігій.

Однак, було б помилкою вважати, що Ян Потоцький звернув свою головну увагу на фабулу роману, тільки на зовнішні пригоди діючих в ньому осіб, поза сумнівом, автор мав намір провести в романі певну тенденцію, яка стояла у зв'язку із глибше прихованими загальними основами його світогляду. Хоч у жодній із глав роману погляди Потоцького не представлені у вигляді цілком закінченої системи, але цього навряд чи й можна вимагати від автора белетристичного в основі твору. Натомість, структура роману дозволила розвивати авторські філософські ідеї від імені різних героїв, переважно ж Веласкеса і дона Дієго Герваса. Потоцький зумів сконструювати свій роман так, щоб якомога повніше опанувати увагою читача і в той же час постійно підкреслювати, що автор нібито анітрохи не солідаризується із висловлюваними тут "безбожними" думками. Так, вустами Веласкеса, ґрунтуючись на принципах раціоналістичної філософії XVIII ст., автор постійно і відкрито полемізує проти "відвертої" релігії, протиставляючи їй характерне для його епохи поняття "природної" релігії. Ще далі пішов Я. Потоцький, коли намагався дати читачеві уявлення про погляди Ахасвера ("Вічного Жида"), образ якого він, слідом за іншими, також ввів у свій роман. У цьому випадку він виявляє, що головні християнські догмати (трійця або воскресіння), як і святі тайни (хрещення, покаяння), були відомі вже єгиптянам. Від останніх вони перейшли в елліністичний юдаїзм, а звідти повинні були потрапити до християн, хоча цього останнього висновку Потоцький сам, зі зрозумілих міркувань, не зробив.

Загальновідомо, що такі погляди були поширені й до Яна Потоцького в Англії та Франції і за їх межами [12, с. 410].

Слід врахувати обставину, що Ян Потоцький під час написання роману вже був російським підданим, стикався із упередженнями клерикально-консервативних кіл і мусів враховувати, що "вільнодумство" у Росії того часу (переважно в колах так званого "великого світу") було ще менш поширене, ніж у Польщі. Тому він і вирішив надати викладу своїх думок форму фантастичного роману. Прагнучи виступити з пропагандою деїзму і критикою історично панівного християнства (особливо католицизму), він в обережній формі став говорити про догмати єгипетської і єврейської релігій, схожих з християнством, і лише після цілої низки попереджувальних зауваг, нарешті, вкладав свої основні погляди у репліки Веласкеса про початки християнства як природної релігії. Хоч автор і дистанціювався від цього та інших подібних виловлювань, кожен читач, знайомий вже тоді з творами Ф. Вольтера або енциклопедистів, легко міг зрозуміти, що це робиться лише для того, аби не накликати на себе гнів консервативних кіл [12, с. 410–411].

Отже, повернемося до останнього, самотнього, періоду життя Яна Потоцького, який він провів у с. Уладівці (тепер Вінниччина) і обставин його смерті. Вони овіяні значною кількістю домислів через таємничий ореол, що витворився навколо Яна Потоцького по дивній смерті графа.

Прийнято вважати, що у 1814–1815 рр., під впливом важких фізичних та моральних страждань, Ян Потоцький впав у глибоку меланхолію і став відчувати непереборну відразу до життя. Хвороба щораз більше прогресувала, поки в листопаді чи грудні 1815 року граф не покінчив життя самогубством [15, s. 206–207].

Існує погляд, що Ян Потоцький мав погану опінію в суспільстві через його шлюб із близькою родичкою, кузиною Констанцією Потоцькою, до того ж молодшою від нього на 20 років. І що це призвело до ізоляції графа, а згодом спричинило його депресію, особливо після того як Констанція покинула Яна. Це не відповідає дійсності, позаяк суспільство поблажливо дивилося на надто вільні звичаї наймогутнішого шляхетського роду України, зокрема Янового тестя графа Станіслава Фелікса (Щенсного) Потоцького і його дружин, особлив останньої – Софії. До того ж, ні для кого не було таємницею, що з одинадцяти дітей від другого шлюбу Щенсного Потоцького із Юзефіною Амалією з Мнішків тільки трьом він був біологічним батьком. Отже, Констанція не була рідною донькою Станіславу-Феліксу, а значить і не була близькою родичкою своєму чоловікові Яну Потоцькому.

Попервах подружнє життя було щасливе. Констанція товаришила Янові в подорожах, для неї він писав свій роман "Рукопис…", для того щоб розважити дружину сюжетами, навіяними мандрами. У них було троє дітей: син Андрій-Бернард і доньки Ірена й Тереза. Можливо, все частіша відсутність чоловіка та його поступлення на дипломатичну службу Росії, а згодом заняття наукою поза домом, як експедиція на Схід, і ослаблене мандрами та вищеназваними науковими проблемами здоров'я графа, стали серйозними випробовуваннями для шлюбу. А вже потім з'явився молодший коханець. Очевидно, як і в першому шлюбі, Ян поблажливо ставився до роману дружини, аби тільки утримати її і зберегти сім'ю. Ф. Віґель так описав один з існуючих поглядів на загибель Потоцького: "Ту, которая была за нашим Яном Потоцким, звали Констанция, хотя она была непостоянна, как все польки, ни более, ни менее, и муж любил ее без памяти, хотя она была хромая и хотя она его терпеть не могла, потому что почитала горбатым. Несколько лет спустя после нашего путешествия она бежала от него с каким-то родственником; но по крайней мере не хотела, подобно другим своим соотечественницам, вмешивать религию вдела распутства, не разводилась с ним и не выходила ни за кого замуж. В отчаянии о ее потере он зарезался бритвою" [4, с. 97]. Це не відповідає дійсності, оскільки подружжя розлучилося ще 1809 року і обставини смерті графа зовсім інші.

Також поширений погляд, що мотив самогубства Потоцького політичний, оскільки Віденський конгрес остаточно поховав ідею незалежної Речі Посполитої. Вважаємо таке тлумачення абсурдним, оскільки Ян Потоцький був переконаним космополітом.

Сучасні дослідники стверджують, що крім цих проблем графа переслідували матеріальні труднощі, з якими він, хоч на загал жив нібито заможно, боровся уже довгий час, тонучи в боргах. Граф отримав у довічне володіння Уладівський ключ, який у останні роки був його основним джерелом доходу. У 1799 році він отримав у посаг один мільйон польських злотих від Щенсного Потоцького. Та після розлучення втратив усі джерела доходів другої дружини і був змушений віддати їй частину своїх. Тоді він жив скромно і з часом цілком сплатив борги [28, s. 39]. Отже, остаточної відповіді на причини самогубства Яна Потоцького немає. Та мабуть не останню роль у фатальному екзистенційному виборі Потоцького відіграло й те, що він не міг займатися улюбленою справою, а хвороба і матеріальні труднощі були нездоланною перешкодою.

Обставини смерті графа Яна Потоцького в Уладівці були з часом романтизовані. Зокрема вважалося, що куля, якою застрілився граф була кулькою від цукернички, яку Ян Потоцький шліфував довгий час, чекаючи нагоди, а невдовзі перед смертю посвятив у свого духівника [26, s. 434–435]. Також романтичний домислом є версія, подана Ґ. Лакменом, згідно якої граф вчинив самогубство срібною кулею, оскільки вірив, що став вовкулакою. Він вложив кулю в рот і натиснув на спусковий гачок, а оскільки куля була у формі срібної суниці, Ян Потоцький по смерті заслужив собі прізвисько "чоловіка, який застрелився полуницею" [24]. Згідно ж фрагментів спогадів Станіслава Холоневського, який прибув на місце смерті через кілька годин, це був постріл в обличчя олов'яною кулькою із старого пістолета (а не з маленького інкрустованого "лепажа" [14]). Він вибухнув (був частково розірваний). Мацеєвський подає, що очевидно то був якийсь самопал, що трапився графу в руки [17].

Уточнення потребує й дата смерті Яна Потоцького. Її переважно подавали і подають як 2 грудня, або (очевидно, з поправкою на юліанський календар, що діяв у той час на підросійських землях) 20 листопада 1815 р. [20, s. 98]. Щойно останні дослідження Ф. Россе і Д. Тріера уточнили дату загибелі Яна Потоцького, згідно запису каноніка кам'янецької катедри Ігнація Давидовського. Це сталося за старим стилем 11 грудня (припустимо, що арабське написання цієї цифри згодом сплутано із латинським – "II", тобто 2 – В. О.) або за григоріанським календарем 23 грудня 1815 р. [26, s. 433; 25-V, p. 319]. Саме це і є днем пам'яті графа Яна Потоцького.

Яким був граф Ян Потоцький у побуті, звичках, зовнішньому вигляді? Деяке уявлення дають його живописні портрети, ще більше обставини життя, листування, свідчення сучасників. На їх основі Л. Дембіцький відзначав Яна Потоцького як одного з найбільш ексцентричних типів своєї епохи [18, s. 12]. Так, він тримав при собі слугу-турка дебелих параметрів; в кінці життя його невідлучним супутником був пес-пінчер Pateau, а секретарем – молодий єврей, сни рабина із Бродів, при переїздах за графом завжди їхали "фургони повні книжок" [26, s. 424–426], його манили нові місця, екзотика мандрів, під час яких він вільно спілкувався із людьми абсолютно різних соціальних станів. Так, у Сибіру вільно спілкувався із в'язнями. Навчився пізнавати людей, а тому поблажливо ставився до їх слабостей. Він не мав релігійних, станових чи національних упереджень. М. Баліньський відзначав, що Потоцький мав легкий і приємний характер, скрізь знаходив собі прихильників, відзначався великою ввічливістю та сприяв зростанню талановитих людей: матеріально або використовуючи свій вплив [15, s. 198; 20, s. 98–99].

Саме тому, відомий географ і етнограф Юліус Кляпрот, який фактично був протеже Потоцького в науці і багато йому завдячував (той зокрема багато допоміг йому при підготовці експедиції на Кавказ), бажаючи увічнити пам'ять про графа, назвав "архіпелагом Яна Потоцького" групу з 18 островів, відкритих ним, за давніми мапами, в Жовтому морі, у затоці Ліао-Тунг і розташованих на південний схід від Біцзиво. Однак, ця назва, на жаль, не прижилася [15, s. 204–206; s. 27, s. 17–18; 20, s. 98–99].

З іншого боку, наукова праця, заглибленість у науку, вироблена працьовитість і наполегливість, як і природжена фантазія накладали відбиток і на його зовнішність та

звички. Так, Ян Потоцький був відомий своєю розсіяністю/неуважністю. З ним траплялися історії, які потім переповідали.

Молодший сучасник Яна Потоцького Ф. Ф. Віґель так описує графа: "Странности его были заметны в самом наряде; он был в одно время и небрежен и чистоплотен, совсем не заботился о покрое платья своего, но всегда был изысканно опрятен. Иногда по недосугам не имел он времени дать обрезать себе волосы, и они почти до плеч у него развевались, как вдруг, в минуту нетерпения, хватал он ножницы и сам стриг их у себя на голове и вкривь и вкось, после чего, разумеется, смешил всех своею прической. [...] Всегда углубленный в науку, он заслонял себя ею от наших сплетен, хотя и жил посреди них. Он был немного кривобок, и правое плечо было у него выше левого; имел лицо бледное, черты довольно приятные, глаза голубые и, нет в том сомнения, точно помешанные" [4, с. 97].

Таємничість постаті Яна Потоцького сприяла й негативним пліткам, які з часом причіплялися до особистого життя графа. Один із таких пересудів говорить, що у Яна Потоцького був роман із власною матір'ю, сестрою і тещею. Вслід за цією "інформацією" "Biographie Universelle", оскарживши його в "цинічних уподобаннях", порівнювала Потоцького із маркізом де Садом. Біограф Яна Потоцького М. Жултовська слушно зауважує, що в той час жило декілька Янів Потоцьких, із якими Яна Потоцького часто плутали й плутають. Крайчича Яна Потоцького змішують із львівським каштеляничем (саме він у 1792 р. сформував полк вірних козаків), і особливо з бригадиром Яном Ериком Потоцьким, відомим масоном. Саме тому нашому Яну Потоцькому також приписують членство у масонських ложах або інших таємних товариствах. Тим часом, жодних доказів цього досі не виявлено (зауважимо від себе, що в російській масонській ложі був брат Яна Северин, також відомим масоном був близький родич Яна Ігнацій Потоцький – *В. О.*) [28, s. 40]. Наведені раніше характеристики графа також піддають сумніву такі чутки. Його характер, звички, спосіб життя радше свідчать про протилежне.

Таким чином, із цього, на даний час, найбільш докладного в українській історіографії, наукового викладу життєпису Яна Потоцького бачимо, що це дійсно не лиш непересічна, а й першорядна постать інтелектуального і культурного життя Европи свого часу – періоду зламу культурно-історичних епох Просвітництва і Романтизму. З огляду на це, Ян Потоцький і його спадщина (як літературна, так і наукова) мають бути повернуті українському суспільству або "відкриті" ним заново (починаючи, мабуть, із "Рукопису, знайденого у Сарагосі"). Насамкінець зазначу, що ця стаття далеко не вичерпує всіх сторін багатогранної особистості Яна Потоцького. Майбутніх дослідників чекає наукове з'ясування й таких аспектів як, приміром: обставини життя Яна Потоцького, зокрема під час його перебування на території теперішньої України; місце України його у науковій спадщині; наукові погляди Яна Потоцького (скіфо-сарматський світ, походження слов'ян тощо); його світогляд; ставлення графа Яна до різних суспільних інституцій, держави; історико-джерелознавчий аналіз художніх творів та ego-документів Яна Потоцького і багато іншого.

Список використаних джерел

1. *Баженов Л. В.* Історик Поділля і Волині Граф Ян Потоцький (кінець XVIII – початок XIX ст.) / Л. В. Баженов // НПП "Подільські Товтри". – Режим доступу: http://www.tovtry.km.ua/ua/history/statti/postati/potocki.html. 2. *Варнек В.* К истории портрета И. О. Потоцкого / В. Варнек // Наука в Сибири. – № 28–29 (2613–2614). – 26 июля 2007 г. – Режим доступу: http://www-sbras.nsc.ru/HBC/hbc.phtml?22+426+1. 3. *Варнек В.* Портретная галерея почетных членов РАН (XIX век) / В. Варнек // Наука в Сибири. – № 14 (2500). – 15 апреля 2005 г. – Режим доступу: http://www-sbras.nsc.ru/HBC/hbc.phtml?29+328+1. 4. *Вигель Ф. Ф.* Записки / Филипп Филиппович Вигель / Под редакцией С. Я. Штрайха. – М.: Захаров, 2000. – Некоммерческое электронное издание: "Im Werden Verlag", 2005. – 327 с. 5. *Довбищенко М.* Біля витоків політичного українства: роль польської шляхти у формуванні українського світу та української ідеї в кінці XVI – XVIII ст. / Михайло Довбищенко // Українознавчий альманах. – Випуск 3. – К., 2010. – С. 106–117. 6. *Комарова О.* Мандрівник Ян Потоцький / Ольга Комарова // Кам'янець-Подільський історичний. – Режим доступу: http://kampod.name/mandrivnyk-yan-pototskyj. 7. *Н. Я–ъ.* Потоцкіе / Н. В. Ястребовъ // Энциклопедическій словарь / Издатели: Ф. А. Брокгаузъ (Лейпцигъ), И. А. Ефронъ (С.-Петербургъ). – Санкт-Петербургъ, 1890–1907. – Томъ XXIVA (48). Полярныя сіянія–Прая. – С. 738–739. 8. *Николаев С. И.* Потоцкий Ян / С. И. Николаев // Пушкин: Исследования и материалы / РАН. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). – СПб.: Наука, 2004. – Т. XVIII/XIX: Пушкин и мировая литература. Материалы к "Пушкинской энциклопедии". – С. 244–245. 9. *Петровъ А.* Потоцкий Иван Осипович (граф) / Александръ Петровъ // Русский биографический словарь: В 25 т. / Изд. под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А. А. Половцова. – 1896–1913. – Том 14: Плавильщиков–Примо. – Санкт-Петербург: Тип. И. Н. Скороходова, 1910. – С. 692–699. 10. *Потоцький* Ян // УРЕ. – 2-е вид. – К., 1983. – Т. 9. – С. 39. 11. *Потоцкий Ян.*

Путешествие Яна Потоцкого в Астрахань и окрестные страны в 1797 году / Ян Потоцкий // Исторические путешествия. Извлечения из мемуаров и записок иностранных и русских путешественников по Волге в XV–XVIII вв. – Сталинград: Краевое книгоиздательство, 1936. – С. 198–218. – Сетевая версия: Восточная литература. – Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Potockij/text.phtml?id=1142. 12. *Чернобаев В. Г.* К истории наброска "Альфонс садится на коня" / В. Г. Чернобаев // Пушкин: Временник Пушкинской комиссии / АН СССР. Ин-т литературы. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – [Вып.] 4/5. – С. 405–416. 13. *Яковенко Н.* Вступ до історії / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 375 с. 14. *Ян* Потоцький (1761–1815). До 240-річчя від дня народження / Укладач Н. Лозовська. – Вінниця, 2001 // Вінницька ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва. – Режим доступу: http://www.library.vn.ua/publications/2001/Pototsk.html. 15. *Baliński M.* Jan Potocki wędrownik, literat i dziejopis / Michał Baliński // Baliński M. Pisma historyczne. – T. III. – Warszawa, 1843. – S. 137–209. 16. *Brückner A.* Jana hr. Potockiego prace i zasługi naukowe / Aleksander Brückner. – Warszawa–Kraków: Gebethner i Wolff, 1911. – 124 s.+X. 17. *Coryllus* [Maciejewski G.]. Obywatela hrabiego życie w stu egzemplarzach. Część I i II / Gabriel Maciejewski // Baśń jak niedźwiedź. blog literacki. – Режим доступу: http://coryllus.pl. 18. *Dębicki L.* Oryentaliści i archeologowie polscy // Puławy: (1762–1830): monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego / Ludwik Dębicki. – T. III [Poza Puławami]. – Lwów: Nakład księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1888. – 400 s. – S. 11–18. 19. *Gryguc E.* Ex dono Joannis Potocki / Ewa Gryguc // Rocznik Biblioteki Narodowej XXXIX–XL. – Warszawa: Biblioteka Narodowa, 2008. – S. 315–328. 20. *Jana* hr. Potockiego Podróż do Turcyi i Egiptu z wiadomością o życiu i pismach autora przez Żegotę Paulego. – Kraków: Nakład Towarzystwa Miłośników Książki, 1924. – 108 s. 21. *Julia*_Potocka // Wikipedia, wolna encyklopedia. – Режим доступу: http://pl.wikipedia.org/wiki/Julia_Potocka. 22. *Kaleta R.* Sensacje z dawnych lat / Roman Kaleta. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980. – 576 s. 23. *Kroh A.* Jean Potocki: voyage lointain / Aleksandra Kroh. – Paris : L'Harmattan, 2004. – Режим доступу: http://www.larevuedesressources.org/spip.php?article328. 24. *Lachman G.* The Mystical Count Potocki / Gary Lachman // Fortean Times: The journal of strange phenomena. – Iss. 140. – November 2000. – Режим доступу: http://web.archive.org/web/20020811153132/http://forteantimes.com/articles/140_potocki.shtml. 25. *Potocki J.* Œuvres / Jean Potocki (hrabia). Éditées par François Rosset et Dominique Triaire. – Vol. I: Voyages 1. – Leuven: Peeters, 2004. – 363 p.; Vol. II: Voyages 2. – 2004. – 298 p.; Vol. III: Téâtre – Écrits historiques – Écrits politiques. – 2004. – 458 p.; Vol. IV, 1: Manuscrit trouvé à Saragosse (version de 1810). – 2006. – 592 p.; Vol. IV, 2: Manuscrit trouvé à Saragosse (version de 1804). – 2008. – 770 p.+CD-Rom; Vol. V: Correspondance – Varia – Chronologie – Index general. – 2006. – 392 p. 26. *Rosset F., Triaire D.* Jan Potocki. Biografia / François Rosset, Dominique Triaire. – Warszawa: W.A.B., 2006. – 517 s. 27. *Ułaszyn H.* O Janie Potockim i literaturze Kaukazu. Notatka krytyczno-polemiczna / Henryk Ułaszyn. – Warszawa: W drukarni "Przeglądu Tygodniowego". – 52 s. 28. *Żółtowska M. E.* Potocki Jan (1761–1815) / Maria E. Żółtowska // Polski słownik biograficzny: Potocki–Przerębski. – Tom XXVIII. – Kraków: Instytut Historii PAN, 1984–1985. – S. 36–42.

Владимир Окаринский

ГРАФ ЯН ПОТОЦКИЙ (1761–1815): ФИГУРА В КОНТЕКСТЕ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И МИРОВОЙ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ (К 250-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ)

Статья является первым в отечественной науке очерком жизненного пути и места в истории писателя, автора всемирно известного романа "Рукопись, найденная в Сарагосе", путешественника, географа, ученого-историка, археолога, этнолога, языковеда, основателя славистической науки, одного из первых представителей Романтизма графа Яна Потоцкого, тесно связанного с Украиной.

Ключевые слова: граф Ян Потоцкий, Ян Непомуцен Потоцкий, славистика, востоковедение, Просвещение, преромантизм, Романтизм.

Volodymyr Okarynskyi

COUNT YAN POTOTSKY (1761–1815): A FIGURE IN THE CONTEXT OF NATIVE AND WORLD HISTORY AND CULTURE (TO THE 250TH ANNIVERSARY OF BIRTH)

Article is the first in ukrainian science outline (essay) of vital way and place in history of writer, author of world-famous work "The Manuscript Found in Saragossa", geographer, traveler, historian, archeologist, ethnologist, founder of Slavonic science, one of the first representatives of Romanticism Count Yan Pototsky, who was closely related to Ukraine.

Key words: count Jan Potocki, Yan Nepomucen Pototsky, Slavic Studies, Orientalism, Enlightenment, Preromanticism, Romanticism.